

de raadselachtige sluipmoordenaar

Handen wassen, handen wassen, handen wassen, hoest in je elleboog, houdt 1,5 meter afstand en schud geen handen meer. Bovenstaande zin werd binnen een paar weken het mantra van premier Mark Rutte, het RIVM en vervolgens van heel Nederland om corona te bestrijden. In de zeventiende eeuw was er een soortgelijk dreunende herhaling van drie woorden: *cito, longe, tarde*. Dit betekende zoiets als: vertrek snel, ga ver weg en kom pas na lange tijd weer terug. Een zelfde soort devies, maar een andere venijnige ziekte; de pest.

tekst: Marleen Stavenuiter

Covid-19, oftewel het coronavirus, is vanuit Azië komen overwaaien naar Italië. Daar ontstond de eerste grote brandhaard op het Europese vasteland. Een klein déjà-vu-moment: de zwarte builenpest kwam in de veertiende eeuw vanuit Centraal-Azië ook in Europa terecht via Italië. Internationale handel en verkeer zorgden voor een snelle verspreiding van 'de Zwarte dood'. Naast rondreizende handelaren waren militairen en zeelieden ruim zeshonderd jaar geleden de grootste bron van verspreiding. Dat inzicht was echter zeker niet universeel in die tijd; over ziekteverspreiding en hygiëne was nog

weinig bekend en daarom werden er talloze verklaringen voor de epidemie bedacht. Dat ging van aardse, biologische theorieën tot onheil en straf door hogere machten.

de ziekte die uit de lucht kwam vallen

Bij gebrek aan wetenschappelijke kennis was in de veertiende eeuw een theologische verklaring een hele logische: in de bijbel viel te lezen dat het God was die ziekte en verderf zou zaaien over de mensheid als die Hem niet gehoorzaamde. Exodus, het tweede boek van de Bijbel, staat vol dreigementen met de pest.

Enkele voorbeelden:

Exodus 9.3: *Dan zal de Heer in alle hevigheid de pest laten uitbreken onder uw vee, onder de paarden, ezels, kamelen, runderen, schapen en geiten.*

Exodus 9.15: *Ik had mijn hand allang naar u en uw volk kunnen uitstrekken en u met de pest kunnen treffen, dan was u al van de aarde weggevaagd.*

de ziekte die in de sterren stond

Een andere oorzaak voor de pest werd ook boven ons gevonden, niet in de vorm van een goddelijke interventie, maar in de astrologie. Geleerden aan de universiteit van Parijs kwamen in 1348 tot de conclusie dat de pest werd veroorzaakt door een ongunstige stand van de planeten Saturnus, Mars en Jupiter op 20 maart 1345. De hete en vochtige planeet Jupiter en de hete maar droge planeet Mars zouden er op afstand voor hebben gezorgd dat schadelijke dampen uit de aarde opstegen die de mens bij inademen ziek zouden maken. Ook zouden deze dampen via de poriën kunnen doordringen en zo de pest kunnen veroorzaken. Dat verontreinigde lucht een ziekteverwekker kan

zijn, wordt de miasmatheorie genoemd. Uiteindelijk gaat het bij deze theorie dus om vervuilde lucht als oorzaak, en dat klinkt al een stuk aannemelijker dan de stand van de sterren.

vanuit de lucht, in de lucht

De miasmatheorie en de hand van God werden door sommigen ook door elkaar gebruikt: God zou de lucht hebben vervuild als straf. Gelukkig stond je dan niet met lege handen: je kon de lucht reinigen. Hippocrates, rond 400 v.Chr. de grondlegger van de Westerse geneeskunde, adviseerde al om verontreinigde lucht te reinigen. Dit deed men door grote potten teer te verbranden op hoeken van de straat. Ook werden huizen gereinigd door binnenshuis verschillende materialen in de brand te steken. Hier raakt dit verhaal het heden: ook nu worden er nog rituele reinigingen van lucht toepast, bijvoorbeeld met wierook. Huizen worden 'schoon gegeurd' en gereinigd met brandende kruiden zoals salie.

Langzaam ontstond een besef van mogelijke overdraagbaarheid van de ziekte. In 1374 besloot men in de stad Reggio in het hertogdom Modena om pestpatiënten de toegang te ontzeggen. Drie jaar later bepaalde Dubrovnik dat mensen die uit plaatsen kwamen waar de pest heerste, een maand in afzondering buiten de stadsmuren

'het kon volgens andere kenners geen kwaad als mensen zichzelf zouden overgieten met azijn, of op kruidnagel zouden kauwen of pijp zouden roken.'

moesten verblijven voordat ze de stad binnen mochten. Deze plek, met deze regulering, wordt gezien als de eerste quarantaineplek ter wereld alhoewel het toen nog niet zo heette. Toch mochten de maatregelen vanuit Italië niet baten, de pest verspreidde zich door heel Europa en kwam ook in Nederland terecht waar men zich jaren later over dezelfde kwesties boog. Waar werden mensen ziek van?

hoe soberder, hoe beter

In Nederland had men een eigen theorie ontwikkeld over de oorzaak en verspreiding van de pest. Het poldermodel bestond vast nog niet in die tijd, maar het leek alsof de Nederlanders een eigen compromis of cocktail hadden gebrouwen van alle stellingen. Een 'en-en-en-theorie' waar ook God, ziekmakende lucht en hemellichamen in voorkwamen. Aansluitend hierop

▲ Volledig panorama van Venetië door Willem Jansz. Blaeu, 1614, A.5791

werden er dan ook talloze uiteenlopende maatregelen geïntroduceerd: er mochten op sommige plekken geen kippen meer gehouden worden binnen de stadsmuren, in de stad Hoorn moest men hun afval naar zee brengen, of heel diep begraven en zelfs sommige groenten moesten het ontgelden. In komkommers en bederfelijk fruit zoals kersen en pruimen zag men ook een gevaar. Er werden ook hygiëne-maatregelen getroffen op plekken waar het druk was, zoals op de vismarkt. Deze moest een aantal keer per week grondig gereinigd worden. Het kon volgens andere kenners geen kwaad als mensen zichzelf zouden overgieten met azijn, of op kruidnagel zouden kauwen of pijp zouden roken. En, in overeenstemming met de coronaverspreidingsleer, was men van mening dat de pest meer verspreid zou worden bij inspanning. Het ging dan niet om hijgen of zingen in het Feijenoordstadion, oftewel het uitstoten van de pest via je adem, nee het ging om 'sweet-gaten' die je moest proberen dicht te houden. Emoties waren ook gevaarlijk, bij het tonen hiervan zou de vatbaarheid voor de pest toenemen. Het was allemaal nogal wat, waar men vroeger rekening mee moest houden. Gelukkig waren er ook toen al affiches, pamfletten en 'instructieposters' met eindeloze rijtjes aan tips om de ziekte buiten de deur te houden.

▲ Scheepvaart op het IJ, Abraham Storck, circa 1700, S.3548

Soms werd de pest ook aangegrepen om al bestaande rituelen - met een vaak Rooms Katholieke oorsprong - te verbieden. Sommige begrafenisrituelen, zoals het dragen van dikke zware zwarte rouwmantels, werden verboden omdat in deze stoffen de pest zou kunnen zitten. Dat de uitgedoste katholieken de sobere gereformeerden een doorn in het oog waren, was al langer bekend. De stad Groningen verbood feesten

en 'drinkgelagen' en zo vonden calvinistische klagers dat het veiliger was als er ook tijdens begrafenis geen alcohol meer zou worden gedronken. Ook huisdieren moesten het ontgelden en liepen zelfs de kans op straat doorgeslagen te worden. Daar raakte de angst de werkelijkheid; honden en katten hadden ongetwijfeld vlooiën en luizen in hun pels die de pest konden overdragen.

▲ 's Lands Eskader op de rede bij Hellevoetsluis onder leiding van Luitenant-ter-zee De Bruyn, 1787, A.0477(01)b

sluit ramen en deuren

Toch bleef ook de gedachte dat God iets te maken had met de pest een gangbare: de Nijmeegse dokter IJsbrand van Diemberbroeck schreef dat God een flinke vinger in de pap had bij het verspreiden van de pest. Hij stelde zelfs dat 'de aller rechtvaardigste toorn des Heren' de primaire oorzaak van de pest was. Er zou een 'in het geheel niet merkbaar pestig zaad uit de hemel gezonden worden' als straf voor de zonden van de mens. Toch schreef diezelfde IJsbrand ook dat de mens de pest zelf kon overbrengen. Een vooruitstrevende gedachte. Hij schreef over een 'pestgif'. Dat was iets dat zieke mensen produceerden, uitademden of met zich meedroegen waar anderen ook weer ziek van konden worden. Vanaf ongeveer 1550 ontstonden de eerste pesthuizen in Rotterdam en Dordrecht. Daarop volgden huizen in Delft, Den Haag en in de volgende eeuw maakte men in Roermond een heel gebied aan de oever van de Maas vrij om hutten te bouwen waar de pestlijders in moesten wonen. Voor opname in een pesthuis had je een verwijsbriefje nodig van de pestmeester die de ziekte bij je moest vaststellen. Je mocht op eigen kracht het huis betreden, maar

als dit niet lukte kon je ook gedragen worden. De mensen met deze onfortuinlijke baan werden in de volksmond 'dooddragers' genoemd. Een opname in een pesthuis was vaak een doodvonnis, was je niet al stervende, dan zou je het snel zijn met zoveel ernstig zieke mensen om je heen. Mensen gingen dan ook liever in thuisquarantaine. De huisgenoten van de zieke in kwestie vonden dit natuurlijk geen fijn plan, waardoor de zieke vaak in een schuurtje werd gelegd, of simpelweg in de tuin.

Onbewust dwalen je gedachten vast af naar de coronamaatregelen. Het is fijn om te weten dat je met een snotneus vandaag de dag geen gigantisch grote loden letter C op je gevel geplakt krijgt, zoals vroeger wel gebeurde met de letter P. Als men vermoedde dat je ziek was, dan werd je verplicht om te lopen met een witte stok waaraan iedereen kon zien dat ze uit je buurt moesten blijven. Daarna werd je geacht snel weer naar binnen te gaan. Ramen en deuren moesten gesloten blijven en mochten alleen in de avonduren even open als er minder mensen op straat waren. Luchten, frisse lucht, het werd net als in 2020 gezien als een belangrijke factor in de strijd tegen ziekte.

Interessant was dan weer wel dat alleen de ramen op de noordkant van een huis open mochten, en absoluut niet de zuidelijke ramen. Waarom dat zo was, blijft gissen. Wellicht had het te maken met de heersende zuidwestelijke winden in Nederland?

Was de overledene de pijp uit, dan was de angst nog niet verdwenen. Mensen waren van mening dat bij het uitblazen van de laatste adem er een besmettelijke walm rondom de dode zou hangen. En ook de huisraad van de dode mocht pas na zes weken worden verkocht, nadat deze grondig gereinigd was. Bedstro uit het huis mocht onder geen beding op straat terecht komen en laken en dekens moesten worden verbrand. Vooral wollen stoffen waren gevaarlijk. Er gingen de wildste verhalen rond, waarbij werd verteld dat hele gezinnen waren gestorven omdat maanden na overlijden kleding werd gedragen van de zieke. Via 'het vest kreeg je de pest'. In Nijmegen was het protocol dat je drie maanden moest wachten op een inboedelverkoop, maar voor sommigen was ook dit nog een angstige gedachte. De pest creëerde nieuwe banen, die niemand wilde hebben. Soms moesten stadsbesturen letterlijk mensen aanwijzen die moesten werken als pestmeester, dodendrager of ziekenverzorger. Niemand wilde immers de kans lopen om ziek te worden. De hele samenleving werd geraakt en dus ook de economie. Handelaren hadden het lastig, sommige steden zaten op slot, belangrijke toevoerwegen werden afgesloten en ook schepen ondervonden problemen bij het aan wal komen.

‘het is fijn om te weten dat je met een snotneus vandaag de dag geen gigantisch grote loden letter C op je gevel geplakt krijgt, zoals vroeger wel gebeurde met de letter P.’

veertig dagen in de wachtkamer

Al in 1563 zou een schip uit Engeland in de haven van Amsterdam speciale quarantaineprotocollen opgelegd hebben gekregen. Het schip mocht niet aanmeren en werd geacht eerst veertien dagen voor anker te gaan op de stroom. Zeevaarders mochten niet aan wal en werden opgesloten op hun eigen schip. Eerst moest duidelijk zijn dat niemand aan boord ziek was. Als er in die twee weken iemand overleed, mocht het schip definitief niet meer aan wal komen. In latere tijd, we spreken halverwege de zeventiende eeuw, werd het controleren van schepen op de pest een taak van de admiraliteiten (de toenmalige marine). Er voeren ‘wachtschepen’ bij de ingang van zeehavens, die verdachte schepen controleerden. Tevens moesten lokale

admiraliteiten zorgen voor voldoende ankerplekken, er moest worden gezorgd voor zieken en er moest een speciale plek komen waar goederen konden ‘luchten’ voordat deze definitief werden verhandeld. Voordat men bijvoorbeeld Rotterdam in mocht, werd het schip geacht te ankeren bij Hellevoetsluis. Toch waren de lokale verschillen groot. In Rotterdam waren de regels anders dan in Amsterdam en zo probeerde iedere regio grip te houden op hun eigen toegangswateren. Ook hier is de link naar de coronamaatregelen snel gelegd; in augustus moest men in bepaalde steden opeens mondkapjes dragen, waar op andere plekken dit niet hoefde. Burgemeesters mengden zich in de nationale politiek en bepaalden anders voor hun eigen regio. Zo ontstonden er afgelopen zomer niet

alleen grote verschillen tussen landen, maar ook in ons eigen land, wat voor de nodige verwarring zorgde.

quaranta giorni

We maken een sprongetje terug naar Italië, waar alles begon. In Venetië, handelsstad bij uitstek, waren twee weken wachten op de rede een lachertje. Ze pakte de zaken daar veel strenger aan. Schepen werden geacht veertig dagen te ankeren in de vele baaitjes rondom Venetië, waarna een gezondheidspaspoort werd verstrekt en de zeelui aan land mochten komen om te laden en te lossen. Veel bemanning had hier natuurlijk geen zin in, veertig dagen wachten op je eigen schip was een lange tijd. Toch was het slim hier niet mee de sjoemelen; wie zonder paspoort aan wal werd gesnapt moest het met de dood bekopen. In Nederland lag je veertien dagen voor anker, in Italië veertig. Die veertig dagen afzondering en de strenge regels in het zuiden van Europa zijn door vele andere handelssteden en havensteden overgenomen. Deze periode van afzondering werd een internationaal begrip: veertig in het Italiaans is *quaranta*. Het woord quarantaine is dus in Italië geboren. Mochten de coronamaatregelen je af en toe zwaar vallen, prijs je zelf dan gelukkig met een Nederlandse *quattordici*, een afzonderingsperiode van veertien in plaats van veertig dagen. ■

◀ Het admiraliteitsgebouw van Rotterdam, 1790, A.5616(03)